

XIX. YÜZYIL SONU–XX. YÜZYIL BAŞI TATAR YAZI DİLİ VE ABDULLAH TUKAY’IN İLK DÖNEM ESERLERİ

İ. B. BEŞİROVA

Aktaran: M. Yasin KAYA

Özet

Bu makalede, Tukay’ın dili çerçevesinde dönemin edebî ve dil akımları incelenmektedir. Genel görüşe göre, Tukay’ın ilk dönem eserleri günümüz Tatar yazı dili özelliklerinden ziyade ortak Türk dili özelliklerine ve söz kadrosuna daha açıktır. Bu etkileşimde Tukay’ın geleneksel bir eğitimden geçmiş olması ve dönemin “Tercüman” gazetesinin dili de etkilidir şeklinde görüşler yaygındır. Ancak Tukay, kendi ifadesiyle her zaman Tatar yazı diliyle eserlerini vermiştir. Bu makalede bu konular ele alınmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Abdullah Tukay, XX. yüzyıl Tatar edebî dili, Tercüman gazetesi*

XIX End of Century - XX. Century, Tatar Written Language and Abdullah Tukay’s The First Period Works

Abstract

In this article, in order to Tukay’s frameworks, periods of literary language and the language movements were studied. According to general opinion, Tukay’s early works was more clear on the more common features of the Turkish language and it’s speaking staff rather than today’s Tatar written language features. At this interaction, the idea that Turkay’s getting traditionally education and “Tercüman” newspaper language of the period was also effective, had been accepted commonly. But as regards to Tukay’s own words, his works always was written with Tatar language. In this article, that subjects were discussed.

Key words: *Abdullah Tukay, XX. century Tatar literary language, Tercüman newspaper*

Abdullah Tukay kendi hakkında: *Min bit sinëñ şikëllë saf, koyıp kuyğan poet kına tügël, min diplomat, politik, obşçestvennyy deyatel de bit. Minëm küz küpnë küre, kolaş küpnë işëte...* (Tukay 1955: 227) “Ben işte senin gibi saf, her anlamıyla bir şair değilim, ben hem de diplomat, politikacı ve toplum adamıyım. Benim gözüm her şeyi görür, kulağım her şeyi işitir...” şeklinde yazmaktadır. Ş. Ramazanova, “Tukay’ın eserleri için, o devirdeki Tatar sosyal ve medeni hayatının ‘küçük bir ansiklopedisidir’ denilebilir. Onun eserleri, tarihçiler için de yazarlar ve şairler için de dilciler ve edebiyatçılar için de bereketli bir kaynaktır.” demektedir (Ramazanov 1954: 62). Bilindiği üzere, A. Tukay’ın çok yönlü hizmetleri eserlerinin dilinde, sanatlı söyleyişlerinde yankılanmaktadır. Bu yönden kader ona merhamet etmiştir; çünkü Tukay, tam kendi zamanına ve kendi makamına denk gelmiştir.

Halkımızın dâhi şahsiyeti eser vermeye başladığında, asırlar ötesinden gelen Türk-Tatar, klasik tarihî Tatar, yani Kazan dili, konuşma dilinin enerjisi kuvvetlenerek yenileşme çağına girer. XIX. yüzyıl sonu, XX. yüzyıl başı yazı dilimizin altın çağı denildiğinde, işte bu sentezin biri diğerini inkâr etmeden, aksine, birbirlerine paralel olarak hareket eden ve kullanılan şekli göz önünde tutulur.

Tatar yazı dilinin günümüzdeki durumundan farklı olarak yüzyıl başında eser veren pek çok edebiyatçı ne hakkında yazacağına ve okuyucunun kim olduğuna bakarak tarihî Tatar dilinin; 1) Arapça ve Farsça alıntılarının çokça kullanılması, 2) Genel Türkçe ve Türkiye Türkçesi sözleri veya 3) Tatar halkının ağız özelliklerini kullanan çeşitli varyantlarından faydalanabilmiştir. Örneğin, Rıza Fahrettin’in biyobibliyografik *Asar* “Eserler” adlı eseri klasik tarihî Tatar dilinin Arapça ve Farsça alıntıları ile zenginleştirilmiş türündendir. Ebeveynlere ve çocuklara dinî-didaktik eğitim verme amacı ön planda tutulan yazmaları, yazarın kendi deyimine göre, “saf ana dilimizde”dir. Genel Türk dünyası okuyup anlasın şeklindeki bir amaç ile yazılan eserler, özellikle de “Şûrâ” dergisindeki pek çok makaleleri, genel Türkçenin klasik özellikleriyle ve Türkiye Türkçesi sözlerden aktif olarak faydalanılarak yazmışlardır. Fatih Kerimî ve diğer Tatar marifetçileri (aydınlanmacıları) de bu düzen içinde eser verirler. Daha sonra bu özelliklere, Ayaz İshakî, Abdullah Tukay, Derdmend, Alimcan İbrahimov, Fatih Emirhan, Şerif Kamal ve Aliasker Kamal benzeri klasiklerimizin ilk eserlerindeki dil ve sanatlı söyleyişlerinde, her birinin kendine has usul ve üslubuna denk getirilip, çeşitli derecelerde devam edilmiştir. [Beşirova 2000-3: 5]. Tatar dilinde gazete çıkarmaya izin alınınca, o gazetenin muharriri, Tatar ve Rus dillerinde birkaç kitabın yazarı, “Rusya uleması içinde, gerçekten, en ileri fikirli yenilikçi ve aydın bir imam” olarak tanınan G. Bayazitov (Kerimi 1996: 182; Muhammetşin 2005: 4) “Nur” gazetesi için bir makaleyi Kazan ağzının hangi varyantı ile yazalım: Arapça, Farsça alıntıları mı daha çok kullanalım, yoksa Osmanlı Türkçesi sözlerinden mi faydalanarak yazalım *edebiy tëlëmëz ne dëldër?* “Yazı dilimiz hangisidir?” şeklindeki soruya cevap vermek üzere başladığı *Tël behesë* “Dil bahsi”nde, okuyucuların çoğu **yalnızca kendi konuşmakta olduğumuz dilde yazmalıyız** şeklinde isteklerini belirtir. (Şeref 1913) Binlerce yıldan beri devam etmekte olan Türk dilini, yani yazılı geleneğini inkâr etmek temelinde yeniliğe heveslenmek işte böyle başlamıştır.

Marifetçilerden farklı olarak klasik yazarlarımız bu gelenek ve yenileşme meselesine özel bir ilgi gösterirler: Eser vermeye başladıkları çağda, Tatar aydınlarının

çoğu gibi, nazari-teorik planda modernlik ve milliyetçiliği destekler, uygulamalı-pratik yönden ise geleneğe devam ederler. Ancak artık giderek halka yakın bir konuşma diline dayanan milli edebî dili, onun herhangi bir üslubunda, rahatça kullanılan, bu üslubun tabiatını ve görevini mükemmelce yansıtan bir yazı dili derecesine yükseltir.

Örneğin, Ayaz İshakî, “Nur” gazetesinde ortaya atılan soruya açıkça şu şekilde cevap verir: “... ‘borıç’ sözünü ‘forç’ diye, ‘perde’yi ‘ferde’ diye, ‘bulır’ı ‘ulır’ diye yazmak edebî yazı değildir. Edebî sözü, anlamı çok net olarak ifade edilen her ibare için kullanılır. Bir makalenin edebî olması için, onun ne hakkında yazıldığını her okuyan kişinin anlamış olması gerekir. Bunun için ben edebî dile öz dilimiz diyorum. Bizim konuşmakta olduğumuz dille yazmamız gerekir diyorum ve yazıyorum. Benim usulümce yazılan kitaplar her zaman halk arasında çokça yayılıp, çok okunacak ve halka büyük faydalar getirecektir.” (Nur 1905: 4). Bu satırları yazdığı dönemde, A. İshakî, bazı hikâyelerini (*Teğallemde seğadet* “Taallümde Saadet” [1899], *Kelepüşçe kız* “Takkeci Kız” [1900], *Bay uğlu* “Zengin Oğlu” [1903]), birkaç dramasını (*Öç hatın belen tormış* “Üç kadın ile hayat” [1900], *İkê gâştyk* “İki âşık” [1903] bastırması; A. S. Puşkin’in *Kapitan kıızı* “Yüzbaşının Kızı”nı tercüme etmiş (1902); hayatının programı olarak yazılan *İkê yöz yıldan soñ inkıyraz* “İki Yüz Yıldan Sonra İnkiraz” (1904) romanı basılmıştı. Önceki eserlerinin hepsinde de A. İshakî, kendi yöresinin ağzındaki şu sözleri severek kullanır: *kélev* “dilek”, *çiklê* “kadar”, *döbren* “sağır”, *kağav* “çaylak (kuş)”, *örgev* “yanmak”, *tirêşlenüv* “aksilik yapmak”, *iskev* “koklamak”, *koytı* “kötü” vb. Yani, yazar, *üzëmëz söyliy torğan tëlde yazamın* “kendi konuştuğumuz dilde yazıyorum” şeklindeki görüşüne, gerçekten, bağlılığını korur. Bununla birlikte, İshakî, kendi devrinin edebî diline has yazılı geleneğinden de tamamen yüz çevirmez. A. İshakî, kendi devrinin kalem sahipleri gibi, çoğu kez bir düşünceyi adlandırmak için kendi ağzındaki sözden ve onun genel konuşma veya geleneksel şekillerinden, ya da aynı anlamı veren Arapça, Farsça alıntılardan yararlanır. *Teğallemde seğadet* “Taallümde Saadet”te *Qaya iltërge këliysëñ?* “Nereye iletmek istiyorsun?” *Ësteseñ – birërsëñ* “İstersen, verirsin”, *tëleseñ – alırsıñ* “dilersen, alırsın” cümlesinde aynı “dilemek” kavramı *kélev*, *ëstev*, *tëlev* sözleri ile veriliyor. Yazarın bütün eserlerinde de *ayav-kızğanuv* “acımak”, *ëşlev-kıluv* “yapmak”, *tavış-sada* “ses”, *ğariza-ütëñëç* “rica”, *tırış-ictihadta buluv* “çalışmak”, *lisan-tël* “dil”, *küñël-çalëb* “kalp”, *beğët-seğadet-mesğud* “mutluluk” vb. mutlak eş anlamlı çiftler aktif olarak kullanılmaktadır. Yani, A. İshakî’yi ünlü bir yazar, güçlü bir dramaturg, ateşin bir gazeteci olarak tanıtan eserleri için yalnızca onun kendi yöresindeki söz ve söz yapılarını kullanmasıyla değil, galiba, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başındaki Tatar edebî dilinin geleneksel genel zenginliği ile de ortaya çıkarılmıştır, diyebiliriz. (Beşirova 2000: 260, 261)

A. Tukay da kendi devrine has olan gelenek ve yenileşmeye dair kendince bir görüşü yansıtır. Bilindiği üzere, şairin 1906 yılında yazılan *Şekërt, yahud bër Tesadëf* “Şakirt yahud Bir Tesadüf”, *İy kalem!* “Ey kalem!”, *İftirak soñında* “Ayrılık Sonunda”, *‘Fikër’ gazetasına ğına mahsus tügël* “‘Fikir’ Gazetesine Mahsus Değil”, *Ğıyışık bu ya!..* “Aşk Bu Ya!”, *Möritlet kabëstanınnan bër avaz* “Mürtlet Kabristanından Bir Ses”, *Puşkine* “Puşkin’e”, *Gazeta mörettiblerëne* “Gazete Mürettiplerine”, *Derdmend degëlmeyëm?* “Derdmend Değil miyim?”, *Möherrirge* “Muharrir”, *Meñü idermisen?* vb. şiirleri günümüz okuyucusuna satır satır tercümeyle sunulmaktadır. (Safiullina 1997: 217-240) Anılan şiirleri ile aynı dönemde yazılan *Tercëman’niñ Tatarlarğa*

galakası “Tercüman’ın Tatarlarla Alakası” adlı makalesinde: “Benim fikrime göre, ‘Tercüman’ın bizimle, yani Tatarlar ile hiçbir alakası yoktur, çünkü ilk önce, onun dili bizim dilimize uymayan bir Kırım dilidir...” şeklinde belirttiği bilinmektedir. (Nur 1905: 8; Tukay 1955: I-282)

Doğal olarak, Tukay’ın edebiyatını araştırma sürecinde, bu karşıtlık nasıl ele alınır acaba şeklinde bir soru ortaya çıkıyor. Araştırmalardan görüldüğü üzere, şairin ilk şiirlerinin dili, birkaç noktadan incelenip, çeşitli şekilde değerlendirilebilir. A. Tukay’ın ilk kitabında yer alan şiirlerinin diline bakarak Fatih Emirhan: “Her milletin şuarâsı o milletin dilinin beççisi ve kurucusudur. Abdullah Efendi gibi tabiatı şiiriyetli olan kişilerin eski ve yeni Türk edebiyatının taht-ı tesirine düşüp de Tatar şairi yerine, kendilerinden mütekellif Türkleşen şairler yaratıp ortaya çıkarmaları Tatar dili ve Tatar edebiyatı nokta-i nazarından günahdır.” (Fikir 1906: 44) diyerek şairin eserlerine, esasen, “Milletin dilinin beççisi ve koruyucusu” gözlüğünden bakıp, bu eserleri tamamen genel halk dilinin ışığına bırakarak fikir belirtmektedir. Daha sonra A. İbrahimov aynı eğilimi devam ettirir: “Nâsırî’nin son yıllarından itibaren bizde iki akım mücadele eder. Fatih Kerimi gibi bazı muharrirler (Avrupa’ya Seyahat, Kırım’a Seyahat), Tukay gibi şairler (ilk “Muhammediye” devri) uzun zaman yarı “Tercüman”, yarı Osmanlı tesirinde gittiler. Ancak hayatın içinden, doğal şartlarla yükselip gelen halk hareketi edebiyatı, matbuatı kendisine bir vasıta yapmak istiyordu. Bunun için de yaşayan bir halk dili lazımdı.” (İbrahimov 2007: 38) Ş. Ramazanov da “1905-1907 yıllarında Tukay iki dilde, yani Tatarca ve Türkçe yazdı.” diyerek şiirlerinin bazısının Tatarca, bazısının Türkçe, bazılarının karışık olduğunu beyan eder. (Ramazanov 1954: 63) O hâlde, şairin ilk dönem eserlerine *canlı halk tēlē* “canlı halk dili” düzleminde bakıldığında, onun ilk şiirleri Türkçe yazılmış, demek mümkündür.

A. Tukay’ın Cayık (Uralsk) dönemi şiirlerinin dilini, L. Celey’in belirttiği gibi: “Tukay dilini araştırmak demek, Tatar edebî dili tarihinin bilinen bir basamağını araştırmak demektir.” (Celey 1938) şeklindeki temele oturtup incelendiğinde de şairin eserlerinin geleneksel tarzda yazıldığına kanaat getirilir ve A. Tukay’ın bütün edebiyatını incelemekle paralel bağlantılıdır. Buraya kadar olan kısım, Cemal Velidi’nin yaratmalarında yansı bulur. Bu konuda edebiyat bilgini T. Gıylacev, “C. Velidi’de A. Tukay şiirinin dil ve üslup konuları apayrı bir iz bırakır. O, bu sorunu şairin edebiyat evrimi zemininde, halklaşma noktasından bakarak inceler. A. Tukay’ın ilk devirde yazılan şiirlerinde gözlenen dil karışıklığı, üslubunun çetrefilliği değerlendirildiğinde, C. Velidi, konunun sosyal ve millî esasını kavrayıp, önemle yaklaşır. Velidi, şairin yaşadığı zamanın, yerin ve dönemin özelliklerine dayanarak çalışır; onu XX. yüzyıl başında Tatar edebî dilinin oluşma süreci ile sıkı bağlantılı olarak ele alır.” (Gıylacev 2007: 79) Şairin eserlerine “Tatar edebî dilinin oluşumu” penceresinden bakıldığında günümüzde, onun ilk şiirlerinin eski Tatar dilinin Osmanlı-Ceditçi, Türkçeleşmiş şekliyle yazıldığını söyleyebiliriz.

Bununla birlikte, edebiyatçı ve Tukaycı uzman İ. Nurullin, A. Tukay’ın ilk şiirlerinin sanatsal değeri üzerinde durur: “... Nasıl yazdığı konusuna gelindiğinde, A. İbrahimov’un düşüncelerine katılarak, Tukay, “düzensiz ve karışık bir dil” ile yazmaya başlar, demek mümkündür... Tukay’ın bu dönemde ara sıra Tatarca yazdığını kabul etsek de bu gruba giren şiirlerini sanat değeri açısından çok da övmeyoruz. Şairin kendi

de bunlara... “agitka” (sanat değeri olmayan, propagandacı) gözüyle bakmıştır.” diyen yazar, şairin Türkçeleşmiş şekilde yazdığı aşk şiirleri ve “Puşkine” adlı methiyesi “... gerçek anlamda lirik şiirler olup, sanat açısından değerlidirler. Ancak onları anlamak için... Tatarcaya tercüme etmek gerek” şeklinde vurgulamaktadır.

Bu şekilde, A. Tukay’ın ilk eserlerinin dili farklı temellere dayandırılarak ele alınır, ancak bunların birinde de “Tercüman”ın dilini inkâr ettiği anılmaz, çünkü şair de şu makalesinde şiiri, şiir dili hakkında fikir bildirmez: “İkinci olarak, diye devam eder yazar eserine, ... biz bundan yirmi beş yıl önce, pasta olmayınca, yalnızca eklemek yer gibi ‘Tercüman’ı okuduk ve samimiyetle bağlandık. ‘Tercüman’ gazetesi, yalnız koşarken, kendi kuyruğundan önde giden at misali, bizim gözümüze her zaman ileride gibi görünüyordu. Ama hamd olsun, şu anda meydana ‘Tan Yıldızı’, ‘Vakit’, ‘Fikir’ gibi daha hızlı atlar çıktı. Biz ‘Tercüman’ı bunların yarışına kattık ve seyrettik. O zaman kimin önde, kimin arkada olduğunu gördük.” (Tukay 1955: I-116, 29) Sözü gelişinden anlaşıldığı üzere, makalede yalnızca süreli yayımların dili hakkında görüş bildiriliyor, yani G. Bayazitov’un gazeteye nasıl yazalım, “... edebî dilimiz hangi dildir?” sorusuna tasvirlenerek cevap veriliyor. Tıpkı pek çok okuyucu gibi, A. Tukay da, gazete ve dergilerimize “Tercüman” dili ile yazmamamız gerekir diye düşünür. Ancak şiiri ve her kişinin anlayamayacağı Arapça ve Farsça alıntıları, genel Türkçeye ait söz ve söz yapılarının çok kullanıldığı klasik eski Tatar dili, yani geleneksel Türkçe, onun da yalnızca yüksek üslubunda yazılan büyük, ilâhî şiire inanılmaya da devam edilir. Sonuç olarak, A. Tukay, sezgisel olarak, yazma edebî dilin, tür ve şekillerine bakarak çeşitli şekillerde yazılabilen çok işlevli olmasına dikkatini yoğunlaştırdı.

Ancak gelecekte şairin bu düşüncesi, sosyal ve siyasi durumlara uydurularak, farklı terim ve fikirlerle “yenileştirilip” tekrarlanır ve şairin son makalesindeki sözleri ile kuvvetlendirilir. Örneğin, Ş. Ramazanova: “Çıraklık yıllarında Tukay’ın eski Orta Asya ve Türkiye şairlerini takip ederek eser verdiğini, kendi devrinin edebî atmosferi tesirinde olduğunu kanıtlamaya çalışıp durmanın gereği yoktur. ... Genel politik ve millî bilincin açılması ile dil Türkçeleştirme çabalarının, dilde Türkçülük akımının sahte ve zararlı, tepkisel bir hareket olduğunu anladı. Bu akımla yalnızca bağını kesmekle kalmadı, pantürkistlere karşı sert mücadeleye girişti. Sonunda, kendisinin Türk dilinde, Türkçe tarzında yazdığı şiirlerini acımasızca eleştirdi.” diyerek, şairin Klyaçkin Hastanesi’nde yazdığı *Uyangaç Bêrêncê Êşem* “Kalkınca İlk İşim” adlı makalesinden (Elislah 1907: 9) bir parçaya yer verir.

Ş. Ramazanov’un bu makalesinde, sosyal hayat talebiyle örtüşen, devrinin siyasetine tercüman olan düşünceler söylendiğinde, objektifliğe denk gelen yazarın kendi görüşü de yankı bulmaktadır: “Tukay, yalnızca çıraklık yıllarında değil, belki tam bir şair olarak yetiştikten sonra da edebî mirastan kendi dileğince faydalandı. Kendisinin eser verme sürecinde edebî mirasın incilerini seçip, olumlu geleneklerini devam ettirip yeni içerikli gerçek Tatar şiirini ortaya çıkardı... Bu devrin edebî dilinde ve Tukay’ın çıraklık yıllarındaki şiirlerinde sık kullanılan Arapça, Farsça ve Türkçe ağdalı, sanatlı ifadeler, soyut mecazlar olgunlaşan Tukay dilinden düşmeye başladılar. Onların yerine Tatar varlığındaki gerçek ilişkileri, gerçek eşyaları ifade eden sıradan konuşma dili, yaşamdan sözler edebî dile girdiler.” (Ramazanov 1954: 64)

A. Tukay’ın olumlu geleneklere devam etmenin gerekliliğine inanması, onun *Şura*

“Şûrâ” dergisinde *Tël Yarışı* “Dil Yarışı” kitabı basıldığında (Koyaş 1913: 195) onu *Tilê Yarış* “Deli Yarışı” şeklinde adlandırmasından da görülmektedir (Şura 1909, 1910, 1911). “... Hangi düzlemden olursa olsun, hiçbir yabancı söz karıştırmadan, halis ve saf Türkîde” makale yazmaya davet eden ilan (Koyaş 1913) muharrir Rıza Fahrettin de “yalnızca okuyucuları deneyip görmek için” böyle ilan edildiğini açıklar. (Koyaş 1913) Bununla birlikte, bu dönemlerde A. Tukay *edebiyatımızın aslı, cevheri bulğan bēzneñ Kazan tēlē* “edebiyatımızın aslı, cevheri olan bizim Kazan dilimiz” olduğuna inancını belirtir. (Yalt-Yolt 1910: 4) Gerçekten de, A. Tukay’ın dâhiliği, onun ilahi şiir gücü tam da işte halkımızın öz, millî sözleri ile tasvir etme eğiliminde ortaya çıkar, bu temelde Tatar edebî dilinin en güzel, en nefis stili de şekillenir. Günümüzde A. Tukay’ın ilk şiirlerine geleneksel Türk dilinde başlayıp, eski Tatar diline yeniden ilgi göstermesi, yeni Tatar millî edebî diline yönelme etabının yansımaları olmuştur şeklinde ele alınır. (Tukay 1956: 32)

A. Tukay’ın eserlerinin dili, onun bütün eserlerinin ışığında araştırılıp yazılan Gıylmetdin Şeref, C. Velidi, L. Celey, G. S. Amirov, M. Z. Zekiyev, Yu. A. Velitova, V. H. Hakov, F. M. Hisamova, F. S. Safıullina vb. bilim adamlarının çalışmalarında, objektif ve bilimsel açıdan aydınlatılıyor, bu bağlamda şairin ilk dönem eserlerine bakarak söylenen düşünceler de mükemmelleştiriliyor ve genişletiliyor.

Kaynakça

- Amirov, G. S. (1971), *Sinonimi v proizvedeniyah G. Tukaya*, Tyurskaya leksikologiya i leksikografiya, M.: Nauka, 47-60.
- Amirov, G. S. (1971), *Slovar yazıka Tukaya, Tyurkskaya leksikologiya i leksikografiya*, Moskva:”Nauka”, 186-193.
- Amirov, G. S. (1968), *Yazık Tukaya (Leksika i frazyeologiya)*: Avtoref. dis. Almaata.
- Başırova, İ. B. (2000), *Tatarskiy literaturniy yazık kontsa XIX – načala XX veka*: Avtoref. Dis. Kazan.
- Beşırova, İ. B. (2000), *XIX gasır ahırı-XX yöz başı tatar edebiy tēlē hem Gayaz İshakiy icatı*, Gayaz İshakiy hem tatar dōnyası, Kazan: Fikër, 256-267.
- Celey, L. (1938), *Tukay tēlēnde figuller*, Sovet edebiyatı, No: 3, 4, 5.
- Elislah, 1907, No: 9.
- Fasayev, F. S. (1982), *Starotatarskaya delovaya pismennost XVIII veka*, Kazan, 171 s. *Fikër*, 1906, No: 44.
- Galiullin, K. R., Kerimullina, R. N. (2009), *Gabdulla Tukay, Şıgıriyet tēlē, Süzlék: ikē kitapta, Bērēñçē kitap*, Kazan: Meğarif, 503 s.
- Gıylecev, T. (2007), *Camal Velidi – “Bērēñçē Tukayçı galim”*, Entsiklopedist ğalim, Kazan, Apas, 2007, s. 73-81.
- Hakov, V. H. (2003), *Tatar edebiy tēlën üstērüvde G. Tukaynıñ rolē. Tël-tariyh közğese* (Tatar edebiy tēlënēñ üsēş tariyhınan) Kazan, 2003, 206-215.
- Hakov, V.H. (1968), *Yazıkovo-stilistçeskiye sredstva satırı v poetičeskih proizvedeniyah*

- G. Tukaya. *Gabdulla Tukay (k 80 letiyu so dnye rojdeniya)* Kazan, 230-243.
- Hisamova, F. M. (1997), *Tukay şigiriyetěnde edebiy těl yañarışı*, Tukay hem XX gasır medeniyetě. Kazan, 254-257.
- İbrahimov, G. (2007), *Yaña edebiy tatar tělěññ bėrençė baskıçlarında*, Millet, Těl, Edebiyat: Saylanma hėzmetler, Kazan: Meğarif, 32-39.
- Kerimi, F. (1996), *Avrupa seyaħetnamesė. Morza Kızı Fatıyma*: Saylanma Eserler, Kazan, 150-311.
- Koyaş, 1913, 14 Mart.
- Mumahemtşin, R. (2005), *Gataulla Bayazitov (1847-1911)*, Bayazitov Gataulla, İslam i progress, Kazan.
- Nur, 1905, No: 4.; 1905, No: 8.
- Nurullin, İ. (1979), *Gabdulla Tukay: Ataklı kėşėler tormışı*, Kazan, 313 s.
- Nurullin, İ. (1977), *Tukay. Jizn zameçatelnih lyudey*, Avtorizovanniy perevod s tatarskogo Radia Fişa, Moskva.
- Ramazanov, Ş. (1954), *G. Tuqay hem hezėrgė tatar edebiy tělė*. Tatar tělė buyınça oçerklar, Kazan, 58-92.
- Safiullina, F. S. (1997), *Tukay eserlerėnde canlı sėylem tělė*, Tukay hem XX gasır medeniyetě, Kazan, 258-267.
- Şeref, G. (1913), *Tukayev süzlerė*, Kazan.
- Şura, 1090; 1910; 1911.
- Tukay, G. (1955-1956), *Eserler: Dürt Tomda*: I. T. 282 ; III. T. 116-117.; IV. T. 227.
- Valitova, Yu. A. (1966), *İnoyazıçenniye elementi v poetičeskih proizvedeniyah G. Tukaya (turetsko-oguzskiye elementi i arabskiye masdarı)*: Avtoref. Dis. Moskva, 23.
- Velidi, C. (1913), *Gabdulla Tukayev*, Vaqıt, 6 Aprel 1913.
- Velidi, C. (1923), *Tukaymıñ şağıyrlėgė*, Meğarif, 1923, No: 3-4.
- Yalt-Yolt, 1910, No: 8.; 1911, No: 29.
- Zekiye, M. Z. (1966), *Tukay hem edebiy tělėbėz*, Sovet Mektebi, No: 4.